



ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԱՏԵՍՏԱՎՈՐՄԱՆ ԵՆԹԱԿԱ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ
ՎԵՐԱՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՆԵՐ

ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Մասնագիտություն Հայոց լեզու և գրականություն

Թեմա Բառակազմության ուսուցումը 6-րդ դասարանում

Կատարող Գևորգյան Գայանե Հարությունի

Ազգանուն, անուն, հայրանուն

Ղեկավար Գալստյան Աշոտ բանասիրական գիտությունների
թեկնածու, դոցենտ

Ազգանուն, անուն, գիտական աստիճան, կոչում

ԵՐԵՎԱՆ 2022

Բովանդակություն

- Ներածություն ————— էջ 3
- Բառակազմություն ————— էջ 4-
- Բարդություններ ————— էջ 5
- Անվանական հարադրություններ ————— էջ 6
- Բայական հարադրություններ ————— էջ 7
- Համադրական բարդություններ ————— էջ 8
- Կցական բարդություններ ————— էջ 8
- Հապավական բարդություններ ————— էջ 9
- Բառակազմական հնչյունափոխություն ————— էջ 10
- Բառակազմության ուսուցումը 6-րդ դասարանում ————— էջ 11

Օգտագործված գրականություն

- 1) Հ.Չաքարյան,Յու. Ավետիսյան <<Բառագիտություն>>
- 2) Դ.Գյուրջինյան <<Հայերենի բառարան>>
- 3) Ա.Մ.Սուքիասյան <<Հայոց լեզու>> (Բառակազմություն)
- 4) Դ.Գյուրջինյան
Թ.Ալեքսանյան
Աշ. Գալստյան
<<Մայրենի 6>>
- 5) Եզեկյան <<Հայոց լեզու>> (Բառակազմություն)

Ներածություն

Շատ հաճախ հարկ է լինում երեխաներին բացատրել, թե ինչու է կարևոր իմանալ բառի կազմությունը: Նրանք այդպիսով բացահայտում են բառի բաղադրիչների իմաստային կապերը, հաճախ նաև բառի ուղղագրությունը: Օրինակ՝ « Ինքնաթիռը բարեհաջող վայրէջք կատարեց» նախադասության մեջ ունենք վայր և էջ (ք-ն նախածանց է) արմատները, որը նշանակում է ցած իջնող ճանապարհ կամ օդանավի՝ գետնին իջնելը:

Մեր օրերում կան շատ արժեքավոր բառակազմական բառարաններ, որտեղ բառերը դասավորված են այբբենական կարգով: Այդտեղ նշված են նաև բառակազմության ժամանակ տեղի ունեցած փոփոխությունները:

Այսպիսով, աշակերտներին ուղղագրություն ուսուցանելու գործում մեծ դեր ունի բառակազմությունը:

Երբ ասում ենք բառակազմություն, նախ հասկանում ենք լեզվաբանության բաժինը, որը զբաղվում է բառերի կառուցվածքի, կազմության օրենքների ու կանոնների քննությամբ: Մյուս իմաստով բառակազմությունը նոր բառերի կազմության գործընթացն է: Այս գործընթացը շատ ծավալուն է: Այն ներառում է ինչպես բառակազմական օրինաչափությունների պատմական կապերը (տարածամանակյա), այնպես էլ լեզվի ժամանակակից փուլում գոյակցող միավորները, որոնք բացատրվում են միայն լեզվի այդ շրջանում գործող օրինաչափություններով (համաժամանակյա): Այս տեսակետից,

օրինակ, տիկին, տիեզերք, տեր բառերը պարզ են, իսկ պատմական բառակազմության տեսակետից տարրալուծվող միավորներ են (տի(մեծ+կին, տի+այր...):

Բառակազմական ժամանակակից և պատմական փաստերը որոշ իմաստով լրացնում են իրար և բառակազմական օրինաչափությունների քննությունը դարձնում բազմակողմանի և ամբողջական:

Բառակազմության մեջ կարևոր դեր ունեն ձևույթները. իմաստային տեսակետից այն բառի անբաժանելի, այլևս չորոհվող մասն է և իմաստի ու ձևի տեսակետից՝ լեզվի նվազագույն միավորը:

Բառերն ու ձևույթները իրարից տարբերվում են նրանով, որ

ա) բառերն արտահայտում են կոնկրետ իմաստ, իսկ ձևույթների իմաստը ընդհանուր է:

բ) բառերն օժտված են քերականական ձևավորվածությամբ, ձևույթները՝ ոչ:

գ) բառերն անկախ միավորներ են, որոնցով նախադասություն ենք կազմում, իսկ ձևույթները անկախ չեն. նրանք կազմում են բառի մաս:

Ձևույթները լինում են 2 տիպի՝ հիմնական և երկրորդական:

- 1) Հիմնական ձևույթը բառային իմաստ պարունակող միավորն է, որը հիմնականում հանդես է գալիս որպես արմատ (հնչյունափոխված կամ անհնչյունափոխ): Լեզվում ինքնուրույն գործածություն ունեցող ձևույթները արմատական բառերն են (հաց, տուն, լավ): Հիմնական ձևույթների մի մասը ինքնուրույն գործածություն չունի և ածանցման կամ բառաբարդացման շնորհիվ են վերածվում բառերի. ինչպես՝ (վագ-ք > վազք, հաց-թուխ > հացթուխ): Արմատային տարբերակները ժամանակի ընթացքում իմաստափոխվելու և միմյանցից տարբեր իմաստներ ձեռք բերելու դեպքում դառնում

են ինքնուրույն արմատներ: Օրինակ՝ կոտորել, կոտրել, կտրել, կտոր, կտուր կամ հարդարել և զարդարել, այրական, առնական և արական:

2) Երկրորդական ձևույթները ածանցներն են: Դրանք միանում են հիմնական ձևույթներին (բառին կամ արմատին), փոխում են նրանց իմաստները և կազմում նոր բառեր:

Վերջավորությունները երկրորդական քերականական ձևույթներ են, որոնցով կազմվում են բանաձևեր (աչքից, աչքով, աչքում...):

Հոդակապը նույնպես երկրորդական քերականական (ձևակազմական) ձևույթ է և կապակցում է բառի բաղադրյալները:

Այսպիսով, նոր բառերի ստեղծումը բառապաշարի լրացման հիմնական աղբյուրն է: Ժամանակակից հայերենը նոր բառերի կերտման եղանակները հիմնականում ժառանգել է լեզվի զարգացման նախորդ փուլերից (բառաբարդացում, ածանցում):

Նոր բառերի ստեղծման ժամանակակից եղանակ է հապավումը: Նոր բառերի կազմությունը, ինչպես մյուս լեզուներում, այնպես էլ հայերենում կատարվում է արդեն առկա արմատների հիման վրա:

Ժամանակակից հայերենում բառերն ըստ կազմության լինում են պարզ և բաղադրյալ:

1) Պարզ բառերը կազմված են միայն մեկ հիմնական ձևույթից: Դրանք կոչվում են նաև արմատական (հայր, խաղաղ, հազիվ, տիկին...):

Պարզ և արմատական բառերը ածանցման կամ բառաբարդման միջոցով հիմք են ծառայում նոր բառերի կազմության համար:

2) Բաղադրյալ բառերը իրենց հերթին ստորաբաժանվում են բառաձևերի (վերջավորություններով կազմված (գրել, տունս...), ածանցավոր, բարդ և բարդ ածանցավոր բառերի:

Բարդություններ

Երկու կամ ավելի հիմնական ձևույթների կամ բառերի կցումով կամ հարադրությամբ կազմված բարդությունները, որոնք ունեն մեկ ընդհանուր շեշտ, կոչվում են բարդություններ կամ բարդ բառեր: Դրանք լինում են վերլուծական և համադրական:

Վերլուծական բարդությունները ունեն մեկ ընդհանուր հիմնական շեշտ և գիտակցվում են որպես բառային մեկ միավոր: Վերլուծական բարդությունների մեջ են

մտնում հարադրությունները և կրկնավորները. օրինակ՝ ձեռք տալ, ներս տանել, մեռնել-պրծնել, մեծ-մեծ:

Կրկնավոր բարդություններում արմատը կարող է կրկնվել նույնությամբ կամ հնչյունափոխական տարբերակներով (տերտեր, կուռկուռ, կարկառ, սարսուռ) : Կարող է արտահայտվել նաև բառաձևային տարբերակներով (գլուխ գլխի, դեմ դիմաց): Կրկնավոր հիմքով կարող են կազմվել բարդ ածանցավոր բառեր (կռկռոց, անբարբառ): Կրկնավոր հիմքերից այլ արմատներով կարող են կազմվել նոր բառեր (հետաքրքիր, թրթուրավոր) :

Կրկնվող արմատները կարող են միացած լինել շաղկապներով (լիուլի, մեկնումեկը), նախդիրներով (օրըստօրե, հևիհև, գույնզգույն):

Այսպիսով, արմատի կրկնությամբ կազմված բարդությունները կոչվում են կրկնավորներ:

Հարադրական են այն բարդությունները, որոնց բաղադրիչները գրվում են անջատ (ի միջի այլոց, ինչ-որ, ուտող-խմող): Ինչպես նկատեցինք, հարադրական բարդությունների բաղադրիչները կարող են գրվել և՛ միության գծիկով, և՛ առանց գծիկի:

Սովորական, ոչ դարձվածքային հարադրական բարդությունների բառադրիչ բառերը պահպանում են իրենց բառային իմաստները. ինչպես՝ հազար ու մեկ, կես անել, հազիվ թե, կար անել:

Իսկ դարձվածքներ ներկայացնող հարադրական բարդությունների բաղադրիչները կորցնում են իրենց բառային իմաստները. ինչպես՝ գլխի ընկնել, ձեռքը բաց, խելքի տոպրակ, աչք զցել: Հարադրական բարդությունները կարող են լինել անվանական և բայական:

Անվանական հարադրություններ

- 1) Գոյականական-վար ու ցանք, ձյուն-ձմեռ
- 2) Ածականական-կարմիր-կանաչ, լռիկ-մնջիկ
- 3) Մակբայական-վեր ու վար, ետ և առաջ
- 4) Թվականական-հազար ու մեկ, տասը-քսան
- 5) Շաղկապներով-թեկուզ և ,իբրև թե

Բայական հարադրություններ

Հարադրական բարդությունների զգալի մասը բայական են: Նրանք կարող են կազմված լինել մեկ (կամ երկու) բայից և հարադիր բառից կամ երկու բայերից, ունենում են բառային առանձին իմաստ, բայց մեկ շեշտ. օրինակ՝ գոր անել, պար գալ, թաց անել:

Հարադրական բայերը հիմնականում մեկ բառի արժեք ունեն և կարող են փոխարինվել միաբառ, նույնարմատ բայական համարժեքով (վազ տալ-վազել, գրույց անել-գրուցել):

Կան դեպքեր, երբ հարադրական բայերի և նրանց միաբառ զուգահեռների իմաստերը կարող են նաև չհամընկնել. օրինակ՝ կանգ առնել-կանգնել, թափ տալ-թափել, ման տալ-մանել:

Դարձվածքային հարադրական բայերը չունեն նույնարմատ համագորներ (զլխի ընկնել-կռահել, գլուխ տալ-բարևել, ձեռք առնել-ծաղրել): Եթե երկու անկախ բայերից է կազմվում հարադրականը, այն անվանում ենք զուգադրական բայեր:

Զուգադրական բայերի բաղադրիչները միաժամանակ խոնարհվում են, ինչպես՝
զնացի-եկա, զնաց-եկավ. . .)

ա) Զուգադրական բայերը կարող են կազմվել մեկ բայից և մեկ հարադրավոր բայից. օրինակ՝ ծակել-դուրս գալ, կտրել-դեն գցել:

բ) Կարող են կազմվել մեկ բայից և տալ բայից (խոնարհվում է միայն տալ բայը (գրել տալ, հաշվել տալ, բռնել տալ) :

Հարադրական բայերը կազմվում են որևէ հարադրով և բայով (անել, լինել, դառնալ, բերել տալ. . .):

Հարադրավոր բայերի մեծ մասը կազմվում է տեղ ցույց տվող բայերով և մակբայներով և հիմնականում շարժում ցույց տվող բայերով (առաջ ընկնել, դեն գցել, դես քշել, դուրս անել, ետ առնել, մեջ մտնել, մոտ բերել, վրա գալ. . .):

Ի նախդիրով հարադրավոր բայերը գրաբարի համաբանությամբ կազմված ձևեր են:

Համադրական են այն բարդությունները, որոնց բաղադրիչները գրվում են միասին՝ առանց բացատի և առանց միության գծիկի: Համադրական բարդությունները լինում են երեք տեսակ՝ իսկական, կցական և հապավական:

Իսկական են կոչվում այն բարդությունները, որոնք բաղադրվել են հենց որպես համադրական կազմություն: Օրինակ՝ խորիմաստ, մենակյաց, ամենագետ: Եթե դրանք արտահայտենք բառակապակցությամբ, ապա համադրական բարդությունը և համապատասխան բառակապակցությունը կունենան տարբեր ձև և կառուցվածք: Օրինակ՝ գործընկեր > գործի ընկեր, մենակյաց > մենակ ապրող, ամենագետ > ամեն ինչ իմացող:

Իսկական բարդությունները լինում են հոդակապով (կարող է թաքնված լինել) կամ առանց հոդակապի: Օրինակ՝ ձրիակեր, միգապատ, ջրկիր, հացթուխ, ոսկեգույն, բարեբեր):

Իսկական բարդությունների բաղադրիչները կարող են լինել ինքնուրույնաբար չգործածվող և հնչյունափոխված արմատներ: Օրինակ՝ լռակյաց, զբոսայգի, կիսամյակ):

Կցական բարդություններ

Կցական են այն համադրական բարդությունները, որոնք առաջացել են նախկին հարադրական բարդությունների կցման հետևանքով: Այսինքն՝ փոխված է այդ բառերի (կամ բառակապակցությունների) կառուցվածքը. միացել են և մեկ շեշտ են կրում: Օրինակ՝ գլուխ գործոց > գլուխգործոց, գյուղե գյուղ > գյուղեգյուղ: Կան բառեր, որոնց գրության ձևեր դեռևս փոփոխության ընթացքի մեջ են (ի միջի այլոց-ի միջի այլոց, գունդ ու կծիկ-գունդուկծիկ):

Կցական բարդությունները հիմնականում նախկին բառակապակցություններ են (օր+ավուր, առ+և+տուր, ինքն+ըստ+ինքյան):

Կցական բարդություններին բնորոշ չեն հոդակապը և բաղադրիչների հնչյունափոխությունը: Դրանցում ածանցներ են լինում, եթե նախկին հարադրության բաղադրիչներից մեկը եղել է ածանցավոր: Օրինակ՝ բերք+ու+բարիք, հ+ամենայն+դեպս:

Այժմ ածանցավոր համարվող որոշ բառեր նունպես կցական կազմություն են, եթե եղել են գրաբարյան նախդիրներով բառակապակցություններ: Օրինակ՝ առմիշտ, իզուր, իսպառ, իհարկե, ընդամենը:

Հապավական բարդություններ

Բառակապակցության կամ սովորական բարդության բաղադրիչների հապավված, կրճատված ձևերի միացումով կազմված բարդությունը կոչվում է հապավում: Օրինակ՝ ուսումնական մասի վարիչ > ուսմասվար, ռիբոնուկլեինաթթու > ՌՆԹ...:

Կան հապավումների մի քանի տեսակներ՝ տառային, վանկային և խառը:

Տառային հապավումները արմատների սկզբնատառերով կազմված հապավումներն են: Օրինակ՝ ջէկ (ջերմաէլէկտրակայան), ԱԺ (Ազգային ժողով): Տառային հապավումները, որպես կանոն, գրվում են մեծատառերով: Բացառություն են կազմում բուհ, ջէկ, հէկ, աէկ և զագս տառային հապավումները: Օտար լեզուներից վերցված տառային հապավումները կարող են հնչյունադարձվել և գրվել յուրահատուկ ձևով՝ որպես վանկային հապավումներ (Սիէնէն, ԲիԲիՍի): Այս հապավումները կարդացվում են տառերի անվանումներով: Իսկ եթե կարդացվում են որպես սովորական բառ, ապա գրվում են տառային հապավումների ձևով (ՆԱՏՕ, ՅՈՒՆԵՍԿՈ, ԳՈՒԱՄ):

Վանկային հապավումները արմատների առաջին վանկերով կամ հատվածներով է կազմվում: Օրինակ՝ աշխղէկ (աշխատանքի ղեկավար), սոցապ (սոցիալական ապահովություն):

Այստեղ մեծատառով են գրվում միայն հատուկ անուններից վերցված առաջին վանկերի առաջին տառերը: Օրինակ՝ Հայխնայբանկ, ՀայՌուսգազարդ:

Խառն են կոչվում այն հապավումները, որոնք մասամբ տառային են, մասամբ՝ վանկային կամ էլ վերջին բաղադրիչը ամբողջական բառ է: Օրինակ՝ Ձորահէկ (Ձորագետի հիդրոէլէկտրակայան), էլփոստ (էլէկտրոնային փոստ), քիմմաքրում (քիմիական մաքրում):

Բառակազմական հնչյունափոխություն

Ինչպես տեսանք բառակազմության ժամանակ գործում են հնչյունափոխության օրենքները: Այդ օրենքները հիմնականում կապված են շեշտի տեղափոխության օրենքները: Այդ օրենքները հիմնականում կապված են շեշտի տեղափոխության հետ, երբեմն էլ՝ ձայնավորի միաձուլման հետ: Հետևաբար, հնչյունափոխությունը բնորոշ է նախածանցավոր բառերին. դրանք կարող են հնչյունափոխվել, եթե ենթարկվում են քերականական ձևափոխությունների:

Օրինակ՝ մորաքույր > մորաքրոջ, նախասրիտ > նախասրտի:

Բառակազմության ժամանակ հիմնականում հնչյունափոխվում են.

ա) Բառավերջի փակ վանկի **ու** և **ի** ձայնավորները՝ դառնալով **ը** կամ սղվելով (գիր > գրել, մահիճ > մահճակալ):

բ) Կարող է փակ վանկի **ե**-ն դառնալ **ի** (պարտեզ > պարտիզպան, էջ > իջնել):

գ) Բառավերջի փակ վանկի **ը**-ն սղվում է. մանր > մանրել, անգղ > անգղաբույն:

դ) Բազմավանկ բառերի **ի** վերջնահնչյունը, **ա** հոդակապին ձուլվելով, հաճախ դառնում է **ե** (տարի > տարեմուտ, Գյումրի > գյումրեցի):

ե) **Ու** վերջնահնչյունը ձայնավորից առաջ դառնում է **վ**. կատու > կատվազգի, ձու > ձվաձև

զ) **Ույ** երկհնչյունը երբեմն դառնում է **ու** կամ **ը** կամ սղվում է

(գույն > գունավոր, բույն > բնավեր, կապույտ > կապտել):

է) **Յու** երկհնչյունը երբեմն դառնում է **ը** (ձյուն > ձնծաղիկ) կամ սղվում է

(արյուն > արնաներկ):

ը) **Յա** երկհնչյունը (նաև եա գրվող) երբեմն դառնում է

ե. մատյան > մատենադարան, հրեա > հրեերեն:

Այս բոլոր կանոններն էլ, իհարկե, կարող են ունենալ բացառություններ: Օրինակ՝ իննյակ, արփիագեղ, սյունաշար, էջադրել:

Նախ նշեմ, որ բառակազմական աշխատանքներին երեխաները ծանոթ են ավելի ցածր դասարաններից. դրա համար էլ կարծում եմ այն հեշտ է տրվում աշակերտներին:

Դասագրքում տեղ են գտել բազմաթիվ հետաքրքիր վարժություններ, որոնք խթանում են երեխայի մտածողությունը: Իհարկե ես չեմ բավարարվում տրված նյութով և դասաժամի մի հատվածը մենք մրցույթի ձևով ենք անկացնում՝ բաժանվելով խմբերի:

Նախօրոք բաժանված թերթիկների վրա գրված են բառեր: Մի շարքի աշակերտը մոտենում է գրատախտակին և կարդում իր թերթիկի վրա գրված բառը:

Վայերկյանների ընթացքում նրան պետք է միանա այն աշակերտը, որի թերթիկին գրված բառով կկազմվի նոր բառ: Նույն ձևով կազմակերպում ենք խաղ-մրցույթ՝ կապված ածանցավոր բառերի հետ: Ինչ վերաբերում է ածանցներին, ասեմ, որ նախօրոք բացատրվում է նրանց առաջացումը և նշանակությունները և հանձնարարվում տրված ածանցներով կազմել բառեր: Լավ յուրացնելուց հետո միայն նմանատիպ խաղ-մրցույթները հաջողությամ են զրանցվում: